

માહિતી પ્રાથોગિકી પર્યાવરણમાં પાંચ સૂત્રોની સુસંગતતા

સાર:

સમાજસેવા કરતી સંસ્થાઓમાં ગ્રંથાલય એક મહત્વપૂર્ણ અને આવશ્યક સંસ્થા છે. જ્યારે ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન એક એવો વિષય છે. જેમાં ગ્રંથાલય સંબંધી દરેક કાર્ય પ્રક્રિયાની પુરતી જાણકારી આપવામાં આવે છે. ડો. એસ. આર રંગનાથને ગ્રંથાલય શાસ્ત્રને પાંચ મહત્વના સિદ્ધાંતોની અમૂલ્ય ભેટ ધરી છે તે ઘણાજ સરળ, સ્પષ્ટ અને સાવ સામાન્ય હોય તેવું લાગે છે જો કે તે ગ્રંથાલય શાસ્ત્રના દરેક ક્ષેત્રો ઉપર સંપૂર્ણ નિયંત્રણ ધરાવી શકે તેમ છે. વાસ્તવિક રીતે તેમાં ઊંડાણપૂર્વકનાં વિચારોનો સમાવેશ થાય છે. ડો. રંગનાથન દ્વારા ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનનાં આ પાંચ સૂત્રોનો ઉલ્લેખ ૧૯૨૮ માં કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે તેઓ મદ્રાસ યુનિવર્સિટીનાં ગ્રંથપાલ તરીકે કાર્ય કરતા હતા. આજ વર્ષે ડીસેમ્બરમાં ચિદમ્બરમમાં રાજ્યકક્ષાની શિક્ષણ પરિષદમાં આ સૂત્રોની પ્રથમવાર રજૂઆત થઈ અને આ રીતે જાહેરમાં ચર્ચા થઈ.

ડો. રંગનાથન ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના જુદા જુદા ભાગોમાં Scientific method દાખલ કરવા માંગતા હતા અને એ માટે જ તેમણે Normative Principle ની રચના કરેલ છે. કે જેમાં Laws (નિયમો), Canons (ઉપસૂત્રો) અને Principles (સિદ્ધાંતો) નો સમાવેશ થાય છે. ડો. રંગનાથનનાં આ ત્રણ પ્રકારના આદર્શમૂલક સિદ્ધાંત જે વર્ગીકરણ અને સૂચીકરણ માટે અલગ અલગ છે. જો કે ઉપસૂત્રો અને સિદ્ધાંતોનું નિયંત્રણ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના અન્ય ક્ષેત્રો અને શાખાઓ ઉપર નથી જ્યારે five laws ને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનની બધીજ શાખાઓ માટે પણ સ્વીકાર કરવામાં આવેલ છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો:

ગ્રંથાલય, માહિતી કેન્દ્રો, સામાજિક સંસ્થા, માહિતી ટેકનોલોજી, ગ્રંથાલય સેવા, ઉપયોગકર્તા, ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો, આધુનિક યાંત્રિક પ્રક્રિયા.

પ્રસ્તાવના:

ડો. એસ. આર રંગનાથન (૧૮૯૨-૧૯૭૨) કે જે ભારતીય ગ્રંથાલય શાસ્ત્રના પિતા ગણાય છે. ડો રંગનાથન દ્વારા આપવામાં આવેલ પાંચ સૂત્રો પાયાગત અને દૂરદ્રષ્ટિ સંપન્ન છે. ગ્રંથાલયોની પરિવર્તનશીલ પ્રક્રિયામાં યોગ્ય દિશા અને ઉદ્દેશાત્મક આધાર પ્રદાન કરવા માટે પાંચ સૂત્રો પુરતા પ્રમાણમાં યથા યોગ્ય અને પ્રમાણભૂત માનવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતો અત્યંત મૌલિક સિદ્ધાંત છે અને એટલે જ આજના પરિવર્તનયુક્ત સમયમાં એટલા જ સાર્થક છે. જેટલા આજથી લગભગ ૮૫ વર્ષ પહેલા ૧૯૨૮મા જ્યારે તેની રચના કરવામાં આવેલ. આ સૂત્રોની ધારણા

અને રચનાનું કાર્ય ગ્રંથો અને ગ્રંથાલયોનાં મહત્વને મૂળ સ્થાને રાખી કરવામાં આવેલ. જે સમયે ૧૯૨૮ / ૧૯૩૧ માં આ સુત્રોનું પ્રકાશન થયેલ એ સમયે ગ્રંથો એટલાજ મહત્વપૂર્ણ હતા કે જેટલા આજના સમયમાં સૂચના / માહિતીનું મહત્વ છે. વર્તમાન સમયમાં ગ્રંથાલયો કે જે માહિતી કેન્દ્રો, માહિતી પૃથ્થકરણ કેન્દ્રો કે માહિતી તરફ આંગૂલી નિર્દેશ કરતા કેન્દ્રો તરીકે ઓળખાય છે.

માનવ સમાજની પ્રત્યેક અવસ્થામાં ભૌતિક પ્રગતિને પ્રોત્સાહિત કરવામાં જ્ઞાન તથા માહિતીનું એક ઉપકરણ અને સાધનના રૂપમાં સદાય મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું છે. પરંતુ છેલ્લા ૫૦ વર્ષોમાં જ્ઞાન અને માહિતી ની ઉપલબ્ધતામાં યમત્કારિક રીતે ભવ્ય વિકાસ થયો છે. આ વિકાસને તીવ્ર બનાવવામાં **Information Technology** નું યોગદાન એક પ્રબળ શક્તિના રૂપમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ રહ્યું છે. જ્ઞાન અને માહિતીમાં આજે સતત વધારો થતો રહે છે. અને તેને **Computer Screen** પર સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, અને **Future Use** માટે આ જ્ઞાન અને માહિતીને **Computer** અને અન્ય સાધનો દ્વારા એકત્રીત અને સંગ્રહિત કરી શકાય છે. તેમજ વિભિન્ન સ્વરૂપો અને આકારો તથા પ્રકારોના માધ્યમથી માહિતીનો પ્રસાર કરવામાં આવે છે. આમ આ બાબત સમસ્યારૂપ ન હોવા છતાં સામગ્રીઓના ઉપયોગ તથા ઉપયોગકર્તાની સેવાઓની મૂળ સમસ્યા યથાવત રહી છે.

વાસ્તવમાં મૂળ આવશ્યકતાઓ બદલાઈ નથી પણ તેને સંબંધિત માપદંડ બદલાયા છે, તેથી ડો. રંગનાથનના પાંચ સુત્રો એમની પુનઃ વ્યાખ્યાના સંદર્ભમાં અર્થાત પુસ્તકોના સ્થાન પર માહિતી અને ગ્રંથાલયોના સ્થાન પર માહિતી પદ્ધતિ જેવા પદોનો ઉપયોગ કરી પરિવર્તનશીલ સમાજના સંદર્ભમાં સમજવા સરળ છે.

Library Science માં પાંચ સૂત્રો એ ડો. એસ. આર. રંગનાથનનું અમૂલ્ય પ્રદાન છે. જો તેમણે આ વિષયમાં અન્ય કંઈ પ્રદાન ન પણ કર્યું હોતતો પણ ગ્રંથાલય વ્યવસાય આ સુત્ર બદલ હર્મોશા યાદ જ રાખશે.

ગ્રંથાલય શાસ્ત્રના પાંચ સુત્રો:

- ❖ Books are for use
- ❖ Every reader his or her book
- ❖ Every book its reader
- ❖ Save the time of the reader
- ❖ The library is a growing organism

આ પાંચ સુત્રોને માહિતી કેન્દ્રોના સંદર્ભમાં નિમ્ન લિખિત રૂપમાં પુનઃ કથન કરી શકાય.

- ❖ Documents / information are for use
- ❖ Every user his or her document / information
- ❖ Every document / information its reader / user
- ❖ Save the time of the user
- ❖ The document / information system is a growing organism.

ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનમાં ડો. રંગનાથનના પાંચ સુત્રો ને **Michael Gorman** એ પુનઃ વ્યાખ્યાના સંદર્ભમાં નીચે પ્રમાણે રજૂ કરેલા છે એ વર્તમાન અને ભવિષ્યનો સમય દર્શાવે છે.

- ❖ Libraries serve humanity
- ❖ Respect all forms by which knowledge is communicated
- ❖ Use technology intelligently to enhance service
- ❖ Protect free access to knowledge
- ❖ Honour the past and create the future.

Jim Thompson (1992) એ revised form માં five laws ને નીચે પ્રમાણે રજુ કરેલ છે.

- ❖ Books are for profit
- ❖ Every reader his bill
- ❖ Every copy its bill
- ❖ Take the cash of the reader
- ❖ The library is a growing organism.

Lennart Bjorneborn (લેનાર્ટ બિજોર્નબોર્ન) કે જે Royal School of Library and Information Science માં Assistant Professor છે તેમણે આ Five laws ને Hypertext links નાં સ્વરૂપમાં રજુ કરેલ છે જે,

- ❖ Links are for use
- ❖ Every surfer his or her link
- ❖ Every links its surfer
- ❖ Save the time of the surfer
- ❖ The web is a growing organism.

ઉપરોક્ત Five laws કે જે Five laws of the web ને મળતા આવે છે અને મૂળ Five laws of library science પ્રેરિત જ છે.

- ❖ Web resources are for use
- ❖ Every user his or her web resource
- ❖ Every web resource its user
- ❖ Save the time of the user
- ❖ The web is a growing organism.

આમ જ્ઞાન અને માહિતી જે પહેલા મુદ્રિત સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ હતા પરંતુ આજે અન્ય સ્વરૂપો જેમ કે ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં પણ ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ ગ્રંથાલયોની બધી જ સેવાઓ માહિતી કેન્દ્રિત તથા ઉપભોક્તા કેન્દ્રિત છે.

ગ્રંથાલય શાસ્ત્રના પાંચ સુત્રોને IT નાં સંદર્ભમાં વિગતવાર સમજાવે તો,

- ❖ પુસ્તકો / માહિતી ઉપયોગ માટે છે.

ગ્રંથાલયોમાં પુસ્તકો ઉપયોગ માટે હોય છે આ વાત ને સુનિશ્ચિત કરવાના હેતુથી સામાન્ય રીતે ગ્રંથાલયનું સ્થાન, સમય, ભવન, ફર્નીચર અને રાચરચીલું, પ્રશિક્ષિત અને યોગ્ય કર્મચારીઓની વ્યવસ્થા વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં લઈએ છીએ. પરંતુ આજના સમયમાં ગ્રંથાલયોમાં માત્ર પુસ્તકો જ સંગ્રહિત કરવામાં આવે છે તેવું નથી પરંતુ વિવિધ પ્રકારના પ્રલેખો, સુક્ષ્મ પ્રલેખો, કમ્પ્યુટર આધારિત સામગ્રી જેમ કે Floppy, CD, DVD, Audio, Video Cassate, E-book, E-Journals, E-files પણ સંગ્રહિત કરવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયના આવા પ્રલેખો નો

ઉપયોગ કરવા ગ્રંથાલયોમાં જરૂરી સાધનો જેમ કે કમ્પ્યુટર **CD/DVD Player, Head Phone, Web Camera** વગેરે ઉપયોગી સાધન વિકસિત કરવામાં આવી ચુક્યા છે. તેમજ તેનો ઉપયોગ કરી શકે તેવા તાલીમ અને શિક્ષણ મેળવેલા કર્મચારી પણ ગ્રંથાલયમાં હોય છે. ઉપરાંત ગ્રંથાલય ભવન અને ફર્નીચર પણ આ સાધનો ને અનુરૂપ હોય છે.

આમ આ સુત્ર અનુસાર માહિતી ઉપયોગકર્તા દ્વારા ઉપયોગ થાય તે માટે હોય છે. એટલે જ ઉપયોગકર્તા એ તેનો ભરપુર લાભ ઉઠાવવો જોઈએ. માહિતીનો સંગ્રહ, સંકલન, ઉપયોગ, પુનઃપ્રાપ્તિ વગેરે પ્રક્રિયા આ સુત્ર અંતર્ગત આવે છે. બીજા શબ્દમાં એક કહી શકાય કે રાષ્ટ્રનાં વિકાસમાં માહિતીની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા આ સૂત્ર દ્વારા નજરે પડે છે.

❖ દરેક વાંચકને તેનું પુસ્તક / માહિતી મળવી જોઈએ.

દરેક ઉપયોગકર્તાને તેનું પુસ્તક મળી રહે તે માટે ગ્રંથાલય સત્તાવાળાઓની એ જવાબદારી હોય છે કે દરેક પ્રકારના ઉપયોગકર્તાને અનુરૂપ ગ્રંથાલયની સ્થાપના, પુસ્તકોની ખરીદી, યોગ્ય કર્મચારીઓની નિમણૂક અને તેમના પગાર ભથ્થા તથા અંદાજપત્રનું આયોજન કરે. **Resource sharing** કે **Library Co-operation** ની વ્યવસ્થા કરવાથી પ્રત્યેક ઉપયોગકર્તાને તેનું પુસ્તક પ્રાપ્ત થાય છે. વર્તમાન સમયમાં વાંચક અને પુસ્તકનાં બદલે ઉપયોગકર્તા અને માહિતી શબ્દો, ઈલેક્ટ્રોનિક્સ પદ્ધતિઓ, કમ્પ્યુટર ડેટાબેઝ, ઓનલાઈન શોધ તેમજ નેટવર્કિંગ વ્યવસ્થા દ્વારા વિશ્વના કોઈપણ ખૂણેથી કોઈપણ ઈચ્છિત માહિતી કોઈપણ ઉપયોગકર્તા સરળતાથી અને સુવિધાયુક્ત રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

માહિતી પૂરી પાડવાના સંદર્ભમાં માહિતી ઉપયોગકર્તા સાથે કોઈ પક્ષપાત ન રાખતા તટસ્થ રૂપે માહિતી પૂરી પાડવી જોઈએ.

❖ દરેક માહિતીને તેના ઉપયોગકર્તા મળવા જોઈએ.

ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનનું આ સુત્ર આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં એ વ્યક્ત કરે છે કે જે પણ નવીન માહિતી ઉપલબ્ધ હોય તો તેનો ઉપયોગ કરવા માટે તેના ઉપયોગકર્તા અવશ્ય મળવા જોઈએ. આ કાર્યપ્રક્રિયા માટે એ આવશ્યક છે કે નવીન આવિષ્કાર પામેલ માહિતી અથવા સંગ્રહિત માહિતી એકજ જગ્યાએ કે Location પર એકત્રિત કરવી જોઈએ, કે જેથી તેનો વધુને વધુ ઉપયોગ થઈ શકે. અહીં કહેવાનો મતલબ જે તે માહિતીનો ઉપયોગ વ્યવસાયિક ક્રિયાના સ્વરૂપે કરવો જોઈએ. જે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો માહિતી હસ્તાંતરણ ની શૃંખલાની પ્રત્યેક કડી એટલે કે માહિતીના સર્જનથી લઈને તેના ઉપયોગ સુધીની સમસ્ત પ્રક્રિયાઓમાં યથાયોગ્ય ચોક્કસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

❖ ઉપયોગકર્તાનો સમય બચાવવો

આ સુત્ર વર્તમાન સમયમાં એ નિર્દેશ કરે છે કે માહિતી ઉપયોગકર્તાનો સમય અમૂલ્ય છે. એટલે જ માહિતી કેન્દ્રો માં તેઓના અમૂલ્ય સમયની બચત થાય તે માટે પ્રયત્નો કરવા જરૂરી છે. આ કાર્ય માટે જરૂરી છે કે માહિતી સેવા પૂરી પાડવાની જે કોઈ આધુનિક યાંત્રિક પ્રક્રિયા અને પદ્ધતિ છે તેને આજના સંદર્ભમાં વિકસિત કરવાની આવશ્યકતા છે કે જેથી માહિતી સેવા પૂરી પાડવાની ગતિમાં વધારો થઈ શકે.

આજકાલ ગ્રંથાલયોમાં પ્રલેખોના વર્ગીકરણ અને સૂચીકરણ કાર્ય **OCLC Database** તથા **OPAC** દ્વારા તેમજ અન્ય ગ્રંથાલયોના **Online Catalogue** ને **scanning** કરીને થઈ શકે છે. Circulation કાર્ય **Barcode** અને **RFID**

દ્વારા કરી શકાય છે. આ પ્રકારે આપણે જોઈ શકીએ છીએકે I.T. નો ઉપયોગ કરવા માટે **Fourth Law** વધુ ભાર મુકે છે, જે આજે પ્રાસંગિક છે.

❖ ગ્રંથાલય / માહિતી કેન્દ્રો ચીરવર્ધમાન સંસ્થા છે.

ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનનું આ પાંચમું સુત્ર નીર્દેશિત કરે છે કે માહિતી કેન્દ્ર તેમજ તેમાં સંચાલીત કરવાની સૂચના પદ્ધતી વર્ધનશીલ કે વિકાસશીલ હોય છે. જેમાં પણ પરિવર્તન આવશ્યક છે. આ સુત્ર **Automated Information** પ્રાપ્ત કરવાની યાંત્રિક પ્રક્રિયા અમલમાં મુકવાનું જણાવે છે. જગ્યાની મર્યાદા જોતા **Microform, CD, DVD**માં માહિતી સંગ્રહ કરવાનું જણાવે છે.

આ નિયમ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે ગ્રંથાલયોમાં પ્રારંભમાં વૃદ્ધિ સંખ્યાત્મક રૂપથી થાય છે. પરંતુ થોડા વર્ષો પછી તેની ગુણવત્તા અને વિકાસમાં વૃદ્ધિ થાય છે,. આ નિયમનાં પરિપાલન હેતુ ગ્રંથાલય ભવન, ગ્રંથોનું સંકલન કરવાનો હેતુ, કર્મચારીની સંખ્યા, વાંચકો માટે ગોઠવણી સ્થાન તથા ગ્રંથાલયની નીતિ વગેરે નિયોજિત હોવા જોઈએ. અહીં ગ્રંથાલયનો વિકાસ ભૌતિક દ્રષ્ટીએ નહિ પણ ઉપયોગની દ્રષ્ટીએ થવો જોઈએ.

આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં 5 Laws ને વધુ એક રીતે સમજીએતો,

- ❖ Knowledge is for use in all forms.
- ❖ Every citizen has the right to access all knowledge in all forms.
- ❖ Every piece of knowledge is for access by all without discrimination of any kind.
- ❖ Save the time of all of the knowledge seekers.
- ❖ A library or a knowledge system is one that evolves with time to achieve all of the above laws.

સમીક્ષા:

ગ્રંથાલય અને માહિતી સેવાઓ અંતર્ગત તથા નવા પરિવર્તન માટે આ સૂત્રોમાં અપાર શક્તિ તેમજ અનેક સંભાવનાઓ છુપાયેલી છે. માહિતીના આધુનિક અને પરિવર્તનશીલ આયામના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પાંચ સુત્રોને ફેરવી તેની પુનઃરચના કરવામાં આવેલ છે. રાષ્ટ્રના બહુમુખી વિકાસમાં માહિતીની વધતી ભૂમિકા અને મહત્વના પરિપ્રેક્ષ્યમાં દરેક સૂત્રની મહત્તા અને ઉપયોગીતા નિઃસંદેહ છે. માહિતી સમાજના આધુનિક સ્વરૂપ અને તેના માળખામાં પણ આ પાંચ સુત્રો આજે પણ ઉપયોગી સાબિત થયા છે.

સંદર્ભ

- I. Sharma, Pandey S. K. (1992). Libraries and Society. New Delhi: Ess Ess Publications.
- II. Khanna, J. K. (1987). Library and Society. Kurukshetra: Research Publication.
- III. Kumar, P.S.G. (2012). Foundations of Library and Information Science. Delhi: B.R. Publishing Corporation.
- IV. Kumar, Krishan (2010). Library organization. New Delhi: Vikas Publishing House Pvt. Ltd.
- V. Tripathi, S.K.M., Lal, C. and Kumar, K. (2014). Granthalay evam Samaj. New Delhi: Ess Ess Publications.
- VI. Sinh, Rajesh Kumar (2011). Pushtakalay Suchana, Sanchar evam Samaj. New Delhi: University Publication.

- VII.** Dhiman, Anil K. and Rani, Yashoda (2005). Learn Library and Society. New Delhi: Ess Ess Publications.
- VIII.** Crawford, W., & Gorman, M. (1995). Future libraries: dreams, madness & reality. Chicago and London, American Library Association.
- IX.** Ranganathan, S.R. (1931). The five laws of library science. Madras: Madras Library Association.
- X.** Bjorneborn, L. (2004). Small-world link structures across an academic web space: a library and information science approach. Ph.D. Thesis. Royal School of Library and Information Science, Copenhagen, Denmark.
- XI.** Crawford, W., & Gorman, M. (1995). Future libraries: dreams, madness & reality. Chicago and London, American Library Association.
- XII.** Wikipedia (N.D), Five laws
Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Five_laws_of_library_science

*****

Dr. Jignesh C. Makwana

Assistant Professor

PG Department of Library & Information Science

Sardar Patel University

Vallabh Vidyanagar

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat